

Ivan Iliev

(Kardzhali, Plovdiv University Paisii Hilendarski's branch at Kardzhali)

On the Intersection between the Old Church Slavonic Subjunctive and Modern Bulgarian Renarrative forms

Abstract: The article treats the connection between the Old Bulgarian Subjunctive forms and the Modern Bulgarian renarrative forms – both having a participle ending in -l in their structure. The author states that connection between the disappeared forms of the first type and the newly appeared forms of the second type is preserved in some renarrative examples which have voluntative or final semantics, characteristic for the Old Bulgarian subjunctive mood.

Key words: Bulgarian language, Subjunctive Mood, Renarrative forms.

Иван Илиев

(Пловдив, ПУ“Паисий Хилендарски“)

За пресечните точки на старобългарския конюнктив и новобългарските преизказни форми

1. ВЪВЕДЕНИЕ

А. Старобългарският конюнктив

И конюнктивът, и преизказните форми имат една обща особеност – изразяват ненаблюдавано или предполагаемо действие, което може да е причина за съвпадане на някои от функциите им, както ще се види по-долу. През старобългарския период конюнктивните форми са в нормална употреба, но липсват специални средства за подчертаване ненаблюдаемостта на действието, тоест преизказността. През новобългарския период пък се наблюдава обратното – парадигмите на преизказността са почти напълно развити, макар и не навсякъде, но силно се стесняват конюнктивните употреби. В една от предишните си работи върху българския конюнктив (Илиев 2013а: 44, 47-48) загатнах за евентуалната връзка между старобългарския конюнктив, образуван с елово причастие, и новопоявилите се преизказни форми. Целта на настоящата статия е да разгледа именно този аспект, като се покажат няколко вида случаи, в които исторически се застъпват семантиките на двете горепосочени категории при отмирането на едната и настъпването на втората, понеже в тях са налице

конюнктивни употреби (силна желателност или целевост и т. н.), от една страна, и ненаблюдаемост на действието, от друга.

Въпросът за (старо)българския конюнктив, една от употребите на който по традиция в българските граматика неправилно се назовава с термина *условно наклонение*, а в руските граматични трудове – с термина *сослагательное наклонение*, защото се възприема главно чрез функцията си – да изразява условност,¹ в исторически план е бил засяган няколко пъти (Трифонов 1912; Бройер 1957; Гард 1961; Илиев 2013а; Илиев 2013б; Илиев 2013в; Илиев 2014; Илиев 2015). По отношение, да речем, на старогръцки или латински, терминът *условно наклонение* изобщо не се използва, понеже условната функция е само една от многото, които конюнктивните форми изпълняват в тези езици. Така наречените „чисти” условни употреби на старобългарския конюнктив могат да се илюстрират, примерно, с употреби в двукондиционална синтагма (вж. Добрев 1973; Давидов 1993: 313), в които условният контекст (‘ако бихте знаели ...’) лесно може да бъде заменен с отстъпителен (‘макар да бихте знаели’) – сравни с показаните по-нататък примери: **аште ли висте вѣдѣли ...**

николиже оубо **висте осѣдили** неповинъиъихъ Мт 12. 7 Мар. (тук и по-нататък – по Ягич 1960). На редовно запазените и досега конструкции с елово причастие в „условно наклонение”, за разлика от заменените с *да*-конструкции форми на „същинския” конюнктив, контрастират редките случаи със замяна на еловите конструкции с *да*-изречения и в условни обороти: ... *за да му даде някои наставления как да постъпи в негово отсъствие, ако би да се открият работите и в Тракия* (← **да би му дал наставления, ако биха се открили работите в Тракия*) (Стоянов 2008: 89); ... **аку би да се найде ...** (= *ако би се намерило*), Северозападни български говори (Тодоров 1936: 389-390); ... **ако би главите да ви отсецѣт** (= *ако биха ви отсекли главите*) (Пак там).

Най-типичните конюнктивни употреби в старобългарски обаче са тези във волунтативните изречения или в подчинените целеви изречения, където се използват конструкции, съдържащи частицата *ви* и елово причастие (още в старобългарски конкуриращи се с конструкция *да* + индикативна форма и постепенно изместени от последната): **ѿ видѣвъше и молиша да ви прѣшелезъ** отъ прѣдѣлазъ ихъ Мт 8. 34 Мар; **молахажъ сѧ ѧко да вѣиша** огнемъ **изгорѣли** Супр 435. 12; **просмраждаѣхъ лица ... да вѣ сѧ авили** члѣвомъ Мт 6. 16 Мар.

Б. Среднобългарският конюнктив и неговите разновидности

В среднобългарските и в по-късните текстове, освен посочените дотук, се срещат и други разновидности на конюнктива (по-подробно вж. у Илиев 2015), като и при тях може да има конкуренция на конструкции с *да ви* + елово причастие и на *да* (ви) + индикативна форма. Така среднобългарските конюнктивни употреби, за които по обективни причини разполагаме с по-изчерпателна информация, могат да се илюстрират със следните примери: а. **Волунтативен конюнктив**: ... **припаль ви на ноги ихъ и мѧлъ ѧ да вишѣ мѧили** за та, Севастиянов сборник (по Лалева 2012: 42) – срещу:

¹ С термина *сослагателно наклонение* обаче може да се назовават и други категории – А. Теодоров-Балан, например, нарича така българските преизказни форми (Теодоров-Балан 1957; Куцаров 1984: 24).

повелите ми **нако да шьдъ приведаж** рабъ вашъ (Пак там: 37). б. **Конюнктив след частица да(в)но:** възга ... сына его и метнъ прѣдъ, фарижа егова давно **са би възвратиъ**, Троянска повест (СБПХКМСЛ 1988: 252) – срещу: **дано** оубо **вьеть** лють съпротивнымъ богопоустнымъ гнѣвомъ ПСФЙБ (по Kałużniacki 1901a: 110). в. **Конюнктив след частица ега:** хоцѣ поити **ега** ни богъ **поможе** да га прѣженемо, Влахобългарски грамоти (по Милетич 1896: 61) – сравни с междинния вариант със запазено *да би: Леле, Боже, леле, мили Боже! / Ега да би, Боже, да помогнеш* (← *да би помогъ), / *да погубим Петровитин банин*, Софийско (Илиева 2012: 76). г. **Конюнктив след частица да негли:** и приклады приемлемъ нашеж дѣлѣ немощи **да негли** понѣ мало оучастиѣ **вихомъ** могли развѣсти, Германов сборник (Мирчева 2006: 316) – срещу: сътвори молитвѣ **да негли** бѣ дѣтиць ми **дастѣ**, Иван-Александров сборник (Куев 1981: 123). д. **Конюнктив след частица еша:** ... **еша** иванъ днѣ **былъ** зде с нами, Германов сборник (Мирчева 2006: 412). е. **Самостоятелен конюнктив:** црѣвие вѣие емоуже и на **да би спобилъ** быти причастъники, Германов сборник (Мирчева 2006: 710). Срещат се и по-късно запазени редки примери на самостоятелен конюнктив с *да би: Мълчи, мале, да би занемела!* (БНТ 1961: 319). Иначе по принцип *би* се изпуска: *Убил те Бог!* (Друмев 1896: 232). Но и тук, както след *ега*, навлиза *да*-конструкцията: *Нека гори, да би да изгори, у него съм три годин робувал*. Нар. песен (РБЕ 1981: 522) от по-старо *... *да би изгорял*. Тъй като по-нататък ще се дадат примери за пресичане на конюнктивна и преизказна семантика и при още един тип конюнктив – ж. **Конюнктив след глаголи за опасение**, ще кажа няколко думи и за него. Той също е общославянско явление. Може да се илюстрира с примери от руски (Русская грамматика 1982: 479) (на старобългарското *да ви*, както и на съвременното сърбохърватско *да би/da bi*, в конюнктивните употреби съответстват руските *чтобы, как бы*, чешкото *aby* и т. н.): *Одного боюсь - ... чтоб не обмелели наши души!; Поглядывай, чтоб кто коней не увел!; Я отошел немножко в сторону, из предосторожности, как бы меня не выслали; Ко мне Вера Григориевна на зашла ... из опасения, как бы Федя не пострадал*. Или от чешки (Бех 1951: 81): *Bál jsem se, aby to nepašlī*. Старото *да би* + -л в съвременния български език е съхранено за изразяване на възможност, несигурност, опасение: (**Опасявам се*) *Да не би да са тръгнали из друг път*. Ив. Вазов (РБЕ 1981: 522).

През среднобългарския период в някои паметници, както се отбелязва (Деянова 1970: 162; Ницолова 1981: 185), конюнктивната фраза, съдържаща *ви*, започва да се измества от конструкция, идентична с перфектната: и такози *ви* *врисветъ* господство ми **нако да са сте варъвале** ..., Влахобългарски грамоти (Милетич 1896: 48) – вместо *... *да висте са варъвале*. Наследниците им се откриват, макар и рядко, и в съвременния български език: *Уверен съм, че павликянската писменост, поддържана доскоро от чужденци свещеници, е причина, та старият гласеж на ъ, като самостоен вокал, тъй бърже е бил разколебан ...* (Милетич 1912: 17); *Той помоли да не сме бързали много* (Деянова 1985: 70); *Предай им, да не са посмели в мое отсъствие*, Б. Димитрова (по Чакърова 2008: 100); *Да не си ми стъпил в къщата*, Й. Йовков (← **Да не би стъпил в*

къщата ми!); *Дявол го взел!*, Иван Вазов; *Измътила те черната чума ... !*, Чудомир. Според Ницолова (Ницолова 1984: 137, 143) в последните примери (на практика изразяващи самостоятелен конюнктив – б. м. – Ив. Ил.) „перфектната да-форма” служи за изразяване на много силна, категорична, понякога дори груба забрана за извършване на бъдещи действия.

В диалектите и у българските автори от 19. век се срещат достатъчно на брой примери, където се наблюдава, понякога модифицирана, споменатата перфектна конструкция на мястото на стария конюнктив, дори в употреби, които могат да се класифицират като чисто условно наклонение: – *Тресни тука, преди, и отговорила намотена снаа и, – не си изпрела уише вретената, како ке сум ти дадела леб да трескаш!* (← *како бих ти дала леб) *Да пукниш от него!*; – *Стани сега, тресни, поиграй троа хоро – и рекла снаата ... – Старата пак милно и се молела: – Къде сум можела яз мори, съно, да сум играла хоро!* (БНТБПА 1963: 90-91); *Къту мине тътралка да си нашол* (← *да би нашол), *та да ти напълни китълът!* ’ако би намерил бърборана като мен ...’ (Тончева, Илиев – Под печат) – още един подобен пример от село Припек, Джебелско, ще бъде показан по-долу: *Камък и дърво да е родила* (= да би родила) *майка му!* (Стоянов 2008: 48).

2. КРЪСТОСВАНЕ НА СЕМАНТИКАТА НА СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ КОНЮНКТИВНИ И НОВОБЪЛГАРСКИТЕ ПРЕИЗКАЗНИ ФОРМИ В КОНСТРУКЦИИ С ЕЛОВО ПРИЧАСТИЕ

По-долу ще бъдат разгледани споменатите синтактични позиции в новобългарски, при които се наблюдава пресичане на конюнктивна (изразена с перфектни форми, често с изпуснат спомагателен глагол) и преизказна семантика (и двете съдържащи елови конструкции). Тези позиции са следните.

А. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика при независими конюнктивни употреби

Изглежда, че остатъците от самостоятелния или независим конюнктив, каквито бяха показани по-горе, както и следните примери, конкуриращи се с еднакви по семантика да-конструкции, най-лесно могат да се възприемат като преизказани действия (както съм ги възприемал и лично аз като малък), а не като пожелания за извършване на трудно осъществимо или неизпълнимо действие: *Убил те бог!* (= *Да те убие бог!*), *Мътните те взели!* (= *Да те вземат мътните!*), вулгарното *Ебал съм ти майката!* (= *Да ти еба майката!*), та дори и Ботевото ... *яли ги свраки и псета!* (= ... *да ги ядат свраки и псета!*) или Яворовото ... *плюл съм в тази орисия!* (= ... *да плюя в тази орисия!*).

Б. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика в изречения с волунтативен контекст

Тук могат да се посочат следните примери: *Чи кáзъл му той буйър дъ пърдъл* (← *да ви пръдълъ) *у инна крѣчуна, дъ пърдъл у инна крѣчунъ* ’и този болярин му казал да пърди в една кратуна’ Мизийски говори в Румъния (Младенов 1993: 283); *Кáзват ми да съм пийналу* ’казват ми да пия’ Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат); *Мъжъ и клáты глaвѣнъ да съ върне нaзàт, пък тѣ са сета да върви наприйш, да е* (← *да ви) *пò-бѣрже вървѣла* ’мъжът и заповядва с клатене на глава да се върне, а тя си мисли, че и казва да върви напред, да върви по-бързо’ Припек, Джебелско (Пак там) – тук има и редуване с да + индикатив. Маслов (Маслов 1982: 289) също е забелязал

това явление – говорещият възпроизвежда съдържанието на съветите, които са му дадени от друго лице: *Да оставел Деяна ... Да се борели ... Но с кого? И как?* Г. Караславов; *В последно време излезе една нова мода, чуждите думи и имена да сме ги били пишели тъй, както се били уж изговаряли* Ю. Маслов (Маслов 1956: 311-318; Кударов 1984: 30) дори говори за преизказно конюнктивно 1-во време (*да съм четял*), преизказно конюнктивно 2-ро време (*да съм бил четял*) – но не свързва тези форми с историческия елов конюнктив, представен в статиите ми, макар че и преди мен по отношение на западнославянските езици или старобългарски някои немски учени като Бех (Bach 1951), Бройер (Bräuer 1957) и Чарнецки (Czarnecki 1977) свободно използват термина *конюнктив* точно за такива волунтативни и целеви употреби.

Кударов (Кударов 1984: 11) също показва много такива стари конюнктивни форми, запазени в СБЕ, които, неотчитайки диахронния развой на българския конюнктив, определя като преизказни, служещи за преизказване на повелителните деятелни форми с *да* или *нека* (пред всички примери и тук може да се вметне главно волунтативно изречение от типа **той каза/помоли/заповяда*): *Да съм се приберяла при децата* Д. Димовски; *И да съм закачел орденте* Г. Алексиев; *Да сме си вземели богати кумове, че да ни купят спалня* Св. Минков (и тук се наблюдава редуване на елово причастие и *да*-конструкция); *Да лежал на сянка и много-много да не мърдал, да си живеел в отделна стая* Г. Караславов; *Да научел някой европейски език!* Ем. Станев. Пак там същият автор, подобно на Маслов, дава и примери с емфатичните форми от типа *били*, *били* (които обаче биха могли да се тълкуват поне като формален аналог на чешкия минал кондиционал, тоест минал конюнктив – б. м. – Ив. Ил. – вж. по-нататък): *Да били биели барабана!* – *басово рече той и се засмя* Ем. Станев; *Да бил ходел по-тихо* Кр. Велков. Ето го и споменатия пример с *нека* вместо с *да*: *Нека научел някой европейски език, нека станел културен и образован* Ем. Станев.² Ницолова (Ницолова 2008: 319-330) нарича такива стари конюнктивни употреби *ренаративен императив* (?), но поставя термина под съмнение (въпросителният знак е неин – б. м. – Ив. Ил.) и ренаративни *да*-, *нека*-, *нека да*-форми: ... *да съм четял на японски; Нека дойдел у тях да си поговорят*. Същата авторка (Ницолова 2008: 321) изтъква, че се спори дали има преизказни форми и за повелително наклонение, или само преизказан вариант на *да*-формите: *Чети, повече!* → ... *да съм четял повече*.

По-късно Дьомина (Демина 1959: 331), подобно на Маслов, нарича нещата с истинското им име, но не се осмелява да стигне докрая и да изкаже категорично твърдение: „Въпросът дали при употребите на *да* + преизказни форми има **преизказан конюнктив** (удебеляването мое – Ив. Ил.) може да се реши при принципна договореност относно конюнктива въобще.” Тук обаче Дьомина, подобно на Маслов, едва ли има предвид формите на старобългарския елов конюнктив, макар че дава пример с форми, които са негови наследници. По-скоро и тя под конюнктив има предвид конюнктива, изразен с *да*-форми – така, както го разбира и Маслов. Авторката

² Изместването на конюнктивните съюзи от императивни, което може да обясни и българската замяна на *да би* с *нека*, съм разглеждал на друго място (Илиев 2013б), но за прегледност ще дам примери и тук: пол. *Powiedz mi, żeby poszedł* – но: *Powiedz mi, niech przyjdzie do nas*; руск. *скажи, чтобы камни свои сделали хлебами* Мт 4. 3 – срещу: г.-луж. ... *poruč tutym kamjenjam, niech so na chleby přeměnja* Мт 4. 3 – **вм.** ... *zo by + -l*; словен. ... *reci, naj ti kamni postanejo kruh* Мт 4. 3² – **вм.** ... *da bi + -l*. По отношение на българския език могат да се покажат и по-архаични употреби с *нека* вместо конюнктивен съюз: *такози ви говорим нека да дохождат и ваши люде зде ...* (Милетич 1896: 50) **вм.** **такози ви говорим да вихж дошъдди и ваши люде ...* В диалектите пък се среща и съюз *нека* в подчинено изречение за цел (сравни с показаните по-долу употреби): ... *да су фърли у геране, нека се удави* (← **да би се удавил*) Банат (Лилов 1969: 163).

(Демина 1959: 328-331) изброява изключително подробно видовете употреби на *да* + преизказни форми (някои от примерите се показват тук, други при тези с целева семантика): *Каза да сме отидели тази нощ в Сърнено* Й. Йовков (Демина 1959: 330); *Това лято ми се замоли да съм я пуснел да иде да жъне* Й. Йовков (Пак там); *Но Бена настоя: ... нека бъдел там и Раданов с жена си* (← **да би бил там и Раданов*) Страш. (Демина 1959: 331). Герджиков (2003: 261) също дава мнение в спора за съществуването на съвременния български конюнктив, отново само по отношение на *да*-конструкциите. Според него, ако те (или поне определен техен тип) в българския език бъдат признати за конюнктив, тогава трябва да се говори и за преизказни, недоверчиви и умозаключителни форми на конюнктива. И допълва списъка с подобни форми, които може да ни свършат работа и тук, разбира се, без да ги възприема в същия смисъл, както го правя аз: *Я го гледай ти него – да съм се махнел* Й. Йовков; *Учителка щяла да става, че да съм ѝ дадяла свидетелствата* Ст. Костов.

В. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика в изречения с глаголи за опасение

Захари Стоянов (Стоянов 2008: 97, 113) използва *да*-изречения при изразяване на опасение: ... *неприятеля, който е треперал при всяко помръдване на крака си да не би да изпусне опетляната вече жертва; ... страшно е да не пострада* (= **да не би да пострада*) и *Христо Цонев, понеже и него познава Димитър Общия* ... Но изречения с елови причастия при същата семантика не са чужди на съвременната разговорна реч: *Т'а съ притисн 'аъ да не би пу тиливизийата дъ ѝ дъвџли* М. Д. – студентка от Кърджали.

Г. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика в изречения с целева семантика

И тук примерите изобилстват, като в тях преобладава конюнктивната семантика – не само в диалектни текстове, но и в произведения на научния стил: *Той век друг бил коа шетал Господ поземи и светците, да слушале лугето що збруале* 'този свят бил друг, когато Господ и светците ходели по земята, за да слушат какво говорят хората' Прилеп (Илиева 2012: 174 – по СбНУ 7, с. 204-205); ... *да им съ вџдели кукџките* '... за да им се вџдят кокошките' Капански говор (Младенов 1985: 327); ... *ишлџ да отиват н 'акъде да са раскарвали* 'щели да отиват някъде, за да се разходят' Маломирово, Елховско – (Илиев, Хенцелман 2015: 103); ... *за да џи прехрџвалу замџналу* '... заминал, за да ги изхранва' Припек, Джебелско (Тончева, Илиев – Под печат); *Yunák sa hılna blısku pri néyo / da yi yoblúbil bélkona lítse / da yi rasplákal chôrnine yóchi / da yi raskórshal ténkona snósko* Ксантийско (Кокас 2004: 83); *Преди всичко нека подчертаем народната интерпретация на този обичай, че става, за да не урочашела невестата* (Вакарелски 1935: 107); *Това правили (вм. правели!) да не изгнивали дърветата за огрев, а лятно време да пладнуват кокошките на сянка* (Желязков 1962: 40-41). Ето примери и от художествената литература: ... *искат предварително да им се отпусне музика, да демотстрирали из града* Страш. (Демина 1959: 329); ... *началникът на гарнизона се съгласи да изпрати няколко фургона с войнишки хляб към крайните квартали – за да избегнели демонстрации* ... (Пак там).

Д. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика в примери с независим конюнктив

Имало време до изборите, разправяше Димитър, но нека да знаели: в града са вече с Томов. Спас. (по Демина 1959: 331) – тук употребата на *нека* само дублира и подсилва тази на *да*.

Е. Кръстосване на конюнктивна и преизказна семантика в изречения с отстъпителна семантика³

Ето следните примери: ... *на и всеки – бил* (← *аще би възлъ) *прост или зналец, бедняк или имотник – даваше ... 'и всеки, макар и прост ... или бедняк ... даваше ...'* Н. Райнов (РБЕ 1977: 592) – във въпросния речник формата *бил* е определена като „мин. св. деят. прич. от съм като съюз”; *Може ли съвременникът, бил той който и да е, да се не увлича и вълнува, когато единствената сестра на Ст. Караджата подава ръка за позорна проситба?* (Стоянов 1983а: 33); *На станцията бяха докарани около стотина жандарми с разни ефендета и кетати, които прецеждаха пътниците през ключова дупка, **идели** тия откъдето и да е* (Стоянов 1983а: 176); *Разбира се, Левски малко го е боляло сърцето за царската мера, **принадлежала** тя на дъбенци или войнягочвани ...* (Стоянов 1983б: 37).

Изнесените дотук примери ясно показват връзката между старите конюнктивни и новите преизказни употреби, които са намерили общи пресечни точки. Но тъй като в историята на българския език не само конюнктивът е „тъмна” и неизяснена докрай категория, същото може да се каже и за преизказността, на нея също ще бъде отделено място в настоящата статия.

3. ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА ПЕРФЕКТА, ПРЕИЗКАЗНИТЕ И ДРУГИТЕ ПОДОБНИ НА ТЯХ ФОРМИ

А. Гледища за същността на перфекта, преизказните и подобните им форми

Показаните по-горе примери потвърждават връзката между изчезването на конюнктивните форми и появата на преизказността в българския език. На последната категория в съвременния български език са посветени немалко изследвания (достатъчно е да се посочат само Куцаров 1984 и Герджиков 2003), но тъй като никое от тях не я изследва комплексно – и в диахронен план – Попов (1967) и Герджиков (2003) все пак са направили някои бегли наблюдения, и в съвременните диалекти, да не говорим за сравнения с другите славянски езици (като не броим кратките забележки на Попов 1967), **преизказността все още си остава недокрай проучена (освен че е и недокрай развита – вж. по-нататък) категория** (абстрахирам се от проблема дали тя е вид глаголно наклонение, защото това не е толкова важно). Изчезналите конюнктивни и новопоявилите се преизказни форми имат не само семантично (предаване на ненаблюдавано или предполагаемо действие), но и формално сходство – подобно на перфекта те се образуват с елови причастия. Конюнктивът на практика е негов формален вариант, при който вместо формите *юсмь, юси, юстъ* (→ *съм, си, е*) се

³ За идеята да включва примери с отстъпителна семантика в статията, а също и конкретно за примерите от 3. Стоянов, съм задължен на колежката Мария Деянова, за което искам да ѝ благодаря. Те подкрепят изказаното от мен твърдение (Илиев 2013б: 95), че първоначалната функция на сегашните повелителни частици, като *нека* и др., чиито употреби могат да се конкурират с конюнктивните (*Да те ядат вълци и псета!* – *Нека те ядат вълци и псета!* – **Да биха те яли вълци и псета!* → *Яли те вълци и псета!*), е била отстъпителната функция (*Може ли съвременникът, бил той който и да е ... = Може ли съвременникът, нека той да е който и да е ...*).

използват *вимь*, *ви*, *ви* (→ *бих*, *би*, *би*), а преизказността на практика също е негов формален вариант, разширен с добавянето на еловите форми на *съм* от типа *бил*, *била*, *било*, или съкратен чрез премахването на формите на същия спомагателен глагол (*е*, *са*) в 3 л. Последните форми, на базата на крехката разлика, съществуваща само в посоченото лице и число, и то не винаги, се разглеждат от някои учени (вж. по-долу) като отделни граматични категории, наречени *конклузив* (*умозаключително наклонение*) и *адмиратив* (Куцаров 1994; Ницолова 2008: 319). Но нека първо да формулираме в сбит вид досегашните постановки по въпроса. Те могат да се групират по следния начин.

а. Перфект – ренаратив – конклузив – адмиратив (?)

Според една група автори преизказните форми са различни от перфектните. Освен това съществуват и други граматични категории, най-вече *конклузив*, а т. нар. *адмиратив* е спорен (други категории не се обсъждат). Привържениците на тази теза, чийто най-изявен представител е Куцаров (Куцаров 1984; Куцаров 1994), макар да признават, че единствената разлика между преизказните форми (*ренаратива*) и умозаключителните (*конклузива*) е липсата или наличието на спомагателен глагол в 3 лице, който уж при преизказните форми „последователно” се изпуска (Куцаров 1984: 7), и макар да признават, че формална разлика между преизказните и умозаключителните форми има само в посоченото 3 лице, чиито форми се употребяват значително по-често от тези на първоличните и второличните, обособяват умозаключителните форми като отделно „екзотично” (!?) глаголно наклонение (Куцаров 1994). За Куцаров (Куцаров 1984: 19) формите на умозаключителното наклонение са същите като преизказните, с тази разлика, че в трето лице последователно запазват формата на спомагателния глагол *съм* – например: *Ротният е убит, когато е търсел помощ от нашата артилерия* Ем. Станев.⁴ Тоест в 1 и 2 лице между първите и последните няма никаква разлика, съответно – критерий за различаване (б. м. – Ив. Ил.). Куцаров премълчава и не коментира посочените от други автори случаи, в които има употреба на преизказни форми със запазен глагол в 3 лице. Такъв случай е, да речем, даденият от Маслов (Маслов 1982: 277): *Туй не съм чувал, ала съм чувал, че смок е сучел млякото им* Й. Йовков. Под линия Маслов изтъква, че това е рядък пример на отклонение от нормата, в който има явно преизказно, а не умозаключително значение, но със запазен спомагателен глагол в 3 л. ед. ч. Куцаров не коментира подобни примери дори когато сам ги посочва. Говорейки за преизказването с неграматични средства (частици от рода на *кай*, глаголи от типа на *казват*), Куцаров (Куцаров 1984: 59) дава един пример: *Пращали са те (= теб – б. м. – Ив. Ил.), казват, нарочно царица Неда и Шишман* Ст. Загорчинов, който според него е равнозначен на: *Били те пращали нарочно царица Неда и Шишман*. И тук авторът сякаш пропуска да види наличието на спомагателната глаголна форма *са* в първото изречение, нито пък обяснява защо я е отстранил в примера, който сам дава.

Герджиков (2003: 68-69) критикува постановките на Куцаров за преизказното и умозаключителното наклонения и правилно посочва (Пак там: 104), че изследването на дадени художествени текстове не може да бъде единствен критерий за наличието или отсъствието на някоя употреба! В правилността на твърдението, изказано от Герджиков, ще се убедим по-нататък, като приведем достатъчно на брой примери, които изобщо не

⁴ Друг въпрос е, че в примера не е сигурно дали изобщо има умозаключение, наличието на което би се потвърдило от наличието на съответен съюз или превърнато в съюз уточняващо наречие: *следователно*, *тоест*, *прочее*, *значи*, *явно*, *очевидно*. Въобще, въпросът не е и достатъчно обонан теоретически.

се съобразяват с „правилата“ на преизказването, формулирани от някои българисти. Говорейки за преизказните форми, трябва да отбележим и вариантите им със споменатите плеонастични усилващи форми, съдържащи *бил, била, било, били* (*носел съм* → *носел съм бил; носел* → *носел бил*). Те са характерни и за диалектите: *Копачките са върнаа от кукуруза, че го биле прекопале лесно* Пирдопско (Кънчев 1968: 47); *Деца̀та приказват, че ба̀ш̀та им ит'а̀л б̀йл да ги во̀ди на Пирдо̀п* (Пак там); *Он рас̀п̀рав̀я̀а, че б̀йл одил мо̀го едно̀ врѐме* Софийско (Гълъбов 1965: 41); ... *чел сам б̀йл да се ка̀рам с нѐй̀а* 'щял съм да се карам' (Пак там). За Куцаров (Куцаров 1984: 9) формите *бил съм писал, бил си писал, бил писал* и т. н. изразяват преизказно минало неопределено или минало предварително време, но и усилено, емфатично, преизказване на минало свършено време (тоест = *писал съм, писал си, писал* – б. м. – Ив. Ил.), както и минало свършено време на умозаключително наклонение. Ницолова (Ницолова 2008) пък обособява тези емфатични според другите автори форми в отделно наклонение – *дубитатив* – вж. по-долу.

По отношение на адмиратива (*Ах, то валяло!*; *Та ти си бил голям дявол!*), както бе посочено по-горе, тук не се дава категорично мнение – посочва се, че въпросът предизвиква спорове (Куцаров 1984: 65). Освен това се добавя (Пак там: 67-68), че според някои автори – Герджиков (2003), Ницолова (1976: 19) – адмиративът всъщност е перфект за констатация, когато също се изпуска спомагателната глаголна форма в 3 л. Куцаров (1984) не казва нищо за подчинително наклонение. На друго място той (Куцаров 1999: 400) го отрича, опирайки се на постановките на Ницолова.

б. Перфект – ренаратив – конклузив – адмиратив – дубитатив – презумптив и др.

Разновидност на изказаното дотук гледище е следното – преизказните форми са различни от перфектните, освен тях в българския език съществуват и други наклонения (конклузив, адмиратив, дубитатив, презумптив и т. н.), но отново не и конюнктив. Най-прегледно тази гледна точка е представено у Ницолова. За нея (Ницолова 1976а: 17) преизказните форми дублират изявителните, повелителните и отчасти условните: ... *да съм четял* (от *да чета*), *нека сме четяли* (от *нека четем*). Авторката (Пак там: 19) е на същото мнение като Куцаров по отношение на преизказните и умозаключителните форми. Последните се отличават от преизказните по това, че в тях спомагателният глагол *съм* не се изпуска в трето лице, който факт беше вече споменат. Системата на българските наклонения Ницолова (Ницолова 2008: 319-330) представя по следния начин (за по-лесно възприемане на места леко променям примерите). **1. Индикатив** (в минало несвършено време): *Иван четеше на японски*. **2. Конклузив**: (*Аз узнах като невидетел, че*), *Иван е четял на японски тогава*. **3. Ренаратив (преизказване)**: (*Аз узнах от речта на X, че*), *Иван четял на японски*. **4. Дубитатив** (= емфатичен ренаратив у други автори – вж. по-горе): (*Аз узнах от речта на X, но се съмнявам, че е вярно, че*), *Иван бил четял на японски*. **5. Ренаративен императив (?)** (въпросителният знак е неин – б. м. – Ив. Ил.): ... *да съм четял на японски*. **6. Ренаративни да-, нека-, нека да-форми**: ... *нека дойдел у тях да си поговорят*. **7. Ренаративно синтетично условно наклонение**: *Той ядвал и зелени круши*. **8. Адмиратив**: (*Аз научих и това ме учудва, че*), (*Я!*), *Иван четял на японски!*⁵ **9. Презумптив** (дава се по Герджиков): ... *ще да е чел* и други подобни.

⁵ Класифицирането на глаголните форми по наличието или отсъствието на форма на спомагателен глагол в тях е спорно и често води до неизяснени ситуации, които се премълчават от редица учени, които първо формулират несъществуващи правила, а после се опитват да ги обосноват с подобрени примери.

Ницолова отхвърля съществуването на конюнктива в българския език. За нея (Ницолова 1976а: 21) основен аргумент срещу съществуването му в езика са липсата на специални форми и невъзможността да се сметне *да* като маркер за конюнктив поради полифункционалността на тази дума. **Обаче Ницолова, която отрича съществуването на конюнктива в българския език, на практика му посвещава цяла глава, озаглавена *Да-форми*** (Ницолова 2008: 409-415), и това, че описва *да*-формите извън контекста на наклоненията, не променя нищо в случая – нали според някои учени (Куцаров 1999: 399) и преизказните форми нямат място там. Тя дори използва термина *оптатив* (една от конюнктивните разновидности!)⁶ по отношение на някои от употребите на *да*-формите и с това още повече си противоречи. За нея *Да дойдеш у нас!* е употреба с повелително значение, докато с желателно (оптативно) значение се използва *Да бъдеш здрав!* Пак там се говори и за отрицателни *да*-форми за предпазване (*адмонив* – на практика също конюнктивна употреба – б. м. – Ив. Ил.): *Да не паднеш!*, както и за форми за подкана: *До утре да си почистила!* (едно сравнение с руски, където такива форми се въвеждат от *чтобы*: *К вечеру чтобы все кончили!* показва за какво всъщност става въпрос). И другаде (Ницолова 1984: 141-143) споменатата авторка говори за *желателни или оптативни изказвания* – вече цитираните примери от рода на *Дявол го взел!* или *Измътила те черната чума!*

в. Перфект – ренаратив с адмиратив и др.

Съществува и друга гледна точка на преценка на явленията. Преизказните форми са различни от перфектните, а адмиративът е само техен вариант. Според Маслов (1982: 274) преизказното наклонение се употребява за предаване на чуждо твърдение или за предаване на учудване от внезапно направена лична констатация на факт (*адмиратив*), тоест смята адмиратива за едно от значенията на преизказните форми, които имат преизказно и непреизказно, адмиративно значение. У Ницолова (Ницолова 1976а: 19) се казва, че повече привърженици има становището, според което адмиративът е употреба на перфектови форми за експресивно означаване на внезапно открит факт и че адмиративната употреба на перфектовите форми е твърде близка до употребата на перфекта за констатация, когато също се изпуска спомагателният глагол *съм* в трето лице: *Ах, то валяло!* вм. *Ах, то вали!* Може да се покажат още такива примери: *Ти си бил голям лъжец бе!* = *Ти си голям лъжец бе!* Бих добавил обаче, че тук разликата е

Герджиков (Герджиков 2003: 113) за пореден път правилно изтъква, че са възможни не само преизказни, но и адмиративни употреби, при които спомагателният глагол в 3 л. се пази: *Видя ли сега! Той е знаел за станалото, а мълчи!* Напоследък с българския адмиратив усилено се занимава Алексова (например Алексова 2001). Тя (Пак там: 27-28) също пише, че в българистичната литература съществуват редица тълкувания за граматическата същност на категорията, наречена *адмиратив*: разширена употреба на перфект, разновидност на преизказните форми и т. н. По-важното обаче е, че в посоченото си изследване Алексова, подобно на Герджиков, показва ясно как и при адмиратива, независимо от граматичната му същност, също може да има употреби със запазен спомагателен глагол! (Пак там: 28, 31): *Е-е-е! Тоя Стоянчо е бил голям поет, а ние досега не сме и мислили за това* Л. Каравелов. На практика би могло да се говори и за преизказване на адмиратива – в един хумористичен пост във фейсбук се чете, отново със запазена форма на спомагателния глагол: ... *погледна колата, после мен и каза, че тампона ми е бил за смяна* (← **Брей, и тампонът ти бил за смяна!*). А и т. нар. конклузивни форми в диалектно-разговорната реч могат да се използват и без спомагателен глагол: ... *ймъм (пропуснато) пувикване – бати мъ тръсил* '... батко ме е търсил' Маломирово, Елховско.

⁶ Георгиев (Георгиев 1991: 343) е един от малцината, които не отричат, че значението за желателност е присъщо на конюнктива. В същото време продължават да се появяват автори (Чакърлова 2008), които поставят българския конюнктив в кавички, без да подхождат комплексно към същността му и без да правят разлика между употребите на *да* без или с елово причастие: *Да я махаи!* – *Да не си повтори!* (Пак там: 99).

само формална, както е при конкуренцията на елов конюнктив и *да*-форми, а семантически примерите са еднакви. Според мен становището на Маслов не е лишено от основание, защото учудването от внезапно направена констатация също има връзка с ненаблюдаемостта – фактът, че сега се узнава нещо, на което се учудваме, показва, че то е било неизвестно, тоест ненаблюдавано до момента!

г. Перфект и варианти с допълнителни значения

Една група от по-старите автори обаче смятат, че всички изброени форми (преизказните и останалите) са просто разновидности на перфекта. Както пише Дьомина (Демина 1959: 325) – за Романски и Бешевлиев всички глаголни форми, образувани с елово причастие и сегашно време на *съм*, са твърждествени на перфекта. Затова е логично тази изследователка (Демина 1959: 328-332) да отнася т. нар. умозаклучителни форми към изявителното наклонение – вж. и у Куцаров (Куцаров 1984: 31). Към тази група автори се отнася и Конески (Конески 1981: 463). Според Романски (Романски 1926: 145): „... говорителят ще употреби *той умираше* (имперф.) или *той умря* (аорист) само тогава, когато е присъствал на умирането, видял е умиращото лице. Срещу това с **перфект** (удебеляването мое – Ив. Ил.) *той е умрял* ще си послужи говорителят тогава, когато е чул или узнал за смъртта от друго (и тук със запазен спомагателен глагол – б. м. – Ив. Ил.). Последният смисъл се засилва с употребата на отдавна минало време (двойно сложен перфект): *той бил умрял*”. Бешевлиев (Бешевлиев 1928: 174) допълва: „Проф. Романски ... показва с примери, че въпросната синтактична особеност на българския perfectum представя всъщност разширение на обичайната му употреба ...”

Подобно на конюнктива, перфектът е многофункционална категория. Добрев (1973: 5-8) изказва обосновано мнение относно първичната му семантика – старобългарските перфектни (*далъ ъсмь*) и условни (*далъ вимь*) форми са много близки, гръцкият перфект по принцип не се превежда на старобългарски с перфект, а с аорист; старобългарските описателни форми се употребяват почти винаги в пряка реч и предимно във 2 л. ед. ч., поради което основната разлика между перфекта и аориста не е темпорална, а модална. Смисълът на перфекта е в емоционалния отглас на говорещия по повод на минало събитие – той го одобрява или напротив. Изразът *правъ съдилъ еси* Лк 7. 43 Мар и др. за Добрев не е констатация или съобщение а оценка и похвала. Изразът *нѣстъ оумрѣла дѣвица нѣ спитъ* Лк 8. 52 Зогр, Мар, Асем, Сав не е отрицание на сегашното резултативно състояние на момичето, а радостен възглас. Именно затова такива съчетания се употребяват в пряката реч. Тези употреби са запазени и досега в съвременния български език: *Аз съм работил и съм се потил в Балкана ... и съм лял кръв* (Ницолова 2008: 296).

Б. Диахронен и диалектоложки подход към същността на преизказните форми

За Герджиков (2003: 261) основната причина, която пречи да се разкрият правилно генезисът и развитието на преизказността, е тази, че в средновековните паметници се търси съвременното състояние на категорията, което тогава е било на по-ранен стадий. Попов (1967: 29) правилно посочва, че българският перфект може да изразява и ненаблюдавани събития. Според него (Попов 1967: 26-27) двете най-стари и най-сигурни източници за българските преизказни форми са народните приказки и влахобългарските грамоти. Попов има предвид книжовния език, но ако се поровим из диалектната ситуация, тотално пренебрегвана досега и не по-малко важна за

разкриването същността на преизказните форми, ще открием редица пропускани досега факти.⁷ В западнобългарските диалекти по принцип липсва минало несвършено деятелно причастие, поради което се изравняват преизказните форми за сегашно, минало свършено и минало несвършено време. Явлението се среща обаче и на изток – във факийския говор: *Той уш' спъл* (вм. *сп'ъл*), *ма слуш'ел квд гуворет* (Байрямова-Атанасова 2000: 29), или в капанския говор: *Зер кът седнът дъ си шийът, те съ плъкъли* (вм. *плъкели*) *зътува, чи съ самй* Гецово, Разградско. В Пирдопско (Кънчев 1968: 46) изречението *Той имъл срешта з баштã си* може да означава: 1. *Той има среща сега ...* 2. *Тай имаше среща ...* 3. *Той имã вече среща ...* Досега редовно бе подминаван фактът, че в българския говор на село Тихомир, Крумовградско, където „повечето от мъжете са билингвисти и еднакво си служат и с български, и с турски език” и по-лесно се разбират с околните българомохамедански села на турски (Кабасанов 1963: 8, 10), липсват не само минали несвършени деятелни причастия (*Тò ми распрãв'ешйе, чи одил* [вм. *одел*] *ер' г'ун'*; *Ахмёт гъ видел ф хоремака - тил* [вм. *тил*]), но и въобще липсват преизказни форми (Кабасанов 1963: 71, 80). Според цитирания автор (Пак там: 80, 93, 94) в перфект спомагателният глагол в в тихомирския говор в 3 л. се изпуска, без да се добива преизказно значение: *Д'улгèрин бè ... Нè хòдил на аскèр; Сèгã нъ вид'ам.*

Нагътè ми атèклы; Тò искапãл сòз градъну; Тыè даилъ сабайлèн рãно. И Христова (2012: 92-96) изнася информация за същото явление в българския говор на Голо бърдо, Албания, където има употреба на перфектни форми за 3 лице без спомагателен глагол: *Стãнал л'èбот, гòтов èсти за пèчен'е; Не пийет ич. Кòл'ку гòдине шо жьивела, шест гòдине на шкòло – не фòрл'ила в уста* и др. Авторката напомня и за по-предишни споменавания на явлението по отношение не само на български, но и за други славянски езици, у Грицкат и Деянова (Грицкат 1954; Деянова 1970) и според нея тези перфектни форми (които могат да съдържат и минали несвършени деятелни причастия) са омонимни на преизказните, по които се различават само от контекста на изказването, докато и за Конески (Конески 1981: 463) употребата на преизказни форми е само една от функциите на перфекта. Андрейчин (Андрейчин 1978: 201) също обръща внимание на факта, че перфектни форми с изпуснат спомагателен глагол се откриват в книжовния български език.

В други родопски говори пък често се преизказва, без да се изпуска формата на спомагателния глагол – например в говора на с. Лозенградци, Кирковско (*първата, пребрòдило е Дунава, фтòрото съ закãчило; жèнã му е бйло 'òште жьива и им'ãло е децã*) или на Припек, Джебелско (Илиев, Георгиева – Под печат; Тончева, Илиев 2011: 76) – на примери от Припек подробно ще се спрем по-нататък. В тиквешкия говор пък (Конески 1966: 168) се наблюдава изместване на плуралните форми на спомагателния глагол от сингуларните в 3 лице в перфект: *он е викал, они е викале 'те са викали'*. Примери се намират не само в родопските говори. Макар и рядко, и в Софийско при преизказните форми има случаи на запазен спомагателен глагол в 3 л.: *Чèла е да умре òште мãлко 'щяла да умре'; Чèл е да си блска главãта мòго, ако не сã му кãзали òште чèра* (Гълъбов 1965: 41). Или за Елховско: *Ми дè дъ знãм ф кòф кам'òн съ фливãли* (Илиев, Хенцелман 2015: 103).

⁷ Маслов (1982: 276) все пак посочва, че в западните български диалекти системата на преизказните форми е по-проста и се използва по-рядко, отколкото в източните.

Ницолова (2008: 330) отбелязва правилно, че и презумптивът (*ще да е чел* и др.), и синтетичното условно наклонение (*ядвам, ядвах*) са недоразвити категории в българския език, но пропуска да каже същото и за преизказните форми! Все пак тя признава (Ницолова 2008: 333, 296), че от перфекта произлизат и ренаративът, и дубитативът, и конклузивът, както и адмиративът – конкретно от перфекта за констатация с изпуснат глагол *съм* в 3 л. (*Някой ми оставил още едно дете* Елин Пелин), който съвпада с ренаратива – тоест **пак се връщаме там, откъдето всичко тръгва, и преоткриваме забравените стари истини**. Дьомина (Демина 1959: 372-373) е напълно права, че нерядко формите със спомагателен глагол в 3 л. ед. число и без него се употребяват без да се противопоставят: *Откритите калъпи ... свидетелстват, че металургичното производство е било развито в нашите земи ... За развитието на металургичното производство спомогнали ... също и културното влияние на юг (Егейския свят) ... Калаят е бил внасян по всяка вероятност отвън. Размяната през тази епоха добила още по-широки размери ...* Ницолова (2008: 337), придържайки се към строго формалния признак, смята, че в наративни текстове и в непряка реч конклузивът при посочване на несвидетелска информация може да се използва паралелно с ренаратива: *Дядо ми някога като учител е играл Иванко, а по-късно станал свещеник* Вестник *Стандарт*. Тъй като по принцип, както бе отбелязано по-горе, липсва точна формулировка за това какво представлява умозаключителността, е много трудно да се докаже, че *е играл* представлява умозаключителна форма, а не преизказна със запазен спомагателен глагол, което може да се предположи и от факта, че това е вестникарски текст.⁸ Употребата на преизказните форми в 3 л. в книжовния български език наподобява употребата на пълния член за мъжки род (която също е изкуствено наложена) – по принцип се знае как трябва да се използва, но на практика не се спазва. Ако явлението се проследи в исторически план, ще се види (Попов 1967: 20), че в еднакъв пасаж от две различни влашки грамоти може да се употребят паралелни примери със и без спомагателен глагол в 3 л. ед. ч.: ... *цю бил приложил лочкач ...*, наред с: ... *цю е бил приложил лочкач ван ...*

В. Наистина ли се различават формално преизказните и другите перфектоидни форми?

Ако се направи една ретроспекция на използването на преизказни (наред с перфектни) форми у автори от различни периоди и жанрове, ще се види, че постановките на „класическата“ новобългарска граматика изобщо не важат за тях в много случаи. В показаните по-долу текстове се наблюдава не само свободно редуване на форми със и без спомагателен глагол в 3 л., но има и редуване на преизказни и презентни форми, както и на форми от други времена, но също непреизказни, които, заедно с редуването на форми със или без спомагателен глагол, са доказателство за недокрай формираното българско преизказно наклонение.

Първо ще се даде пример с фолклорни текстове – легенди (БНТНПЛ 1963: 49, 52): *Кога царуал цар Костадин во Станбол, турците беа дошле* (вм. *били дошле*) *близу до Станбол и от ден на ден се току приближуале, за да влезат* (вм. *за да влезели*) *во него*.

⁸ Похвално е, че тук се дава пример, който не е взет от художествената литература, защото използването на примери само от художествената литература в граматичните описания на българския език превръщат съответните помагала в учебници по граматика на българската художествена литература. Но умозаключение би могло да има в изречения от сорта на: *Баба сигурно е била много работлива, защото не спирала да работи от сутрин до вечер* или: *Тъй като баба не спирала да работи от сутрин до вечер, тя явно е била много работлива*, а не в посочения пример от вестник *Стандарт*.

Една вечер **беше** му **пържили** (вм. били му пържили) риби на цар Костадина и **беше** му **рекол** (вм. бил му рекол) некой, покрай него **што седел** ... От същия сборник, но друга легенда: ... **той се е вмъкнал** (вм. се вмъкнал) в Търново **най-напред от Каябаши надолу**. **Тука са го съзряли** (вм. го съзрели) **най-напред и се спуснали** връх него, **та го ранили**, **може би и убили**. Но **подир него наскачали** и други много и **не могли** да ги **смогнат** и **те превзели** Търново и **останали** вътре. Или: **И наще бугаре, кога да си предадат** (вм. кога си предавали) **царството, и они така се биле усилили**: **никой никого не препознавал**, **никой никому немал сайгия** ... **Тѐ това кале, що е горе над Чаучик, това е тогава у тоя бой разтурено** (вм. било разтурено). **А знаеш ли що е мука било додека да се направи?** (вм. додека го направили) ... **кога да влезнат** (вм. кога влизали) **тука турците, у нашето корито, на три места са се биле** (вм. се биле) ... **Турците чакале още што чекале, па току еднаж земат, та разбият** (вм. взели, та разбили) **калето**. **Кога влезнале, що да видат?** (вм. що видели?). И още (БНТБПА 1963: 59, 72, 74, 83, 85, 98, 99): **Бабата се искубла из рукете ю, та ... дим да ю нема** (вм. изчезнала като дим) ... Или: **и таа ... станала и ошла да сторит** **шчо е повелял свекорот**. **А дури тая да фърлит** (вм. да хвърлела) **на говедата рана, дури да сторит тва-она, шчо ѝ повеляле, тие на софрата се извечерале** ... И още: ... **по мало време ... пак си легнал**. **А старите, сватовите му, пак гладни, зеле малото брашно, шчо беше останало** (вм. било останало), **да напрает бакардалник (качамак)**. И пак: ... **се наредиле на софра сите от кукята, а най-горе стариот домакин**. **Преди да зафатее** (вм. преди да захванели) **да ручее, рекол на учениот свой син** ... Или: **Една вечер една от снахите, като слизала из стълбата за нешто си, чула, че са дрънкат** (вм. се дрънкали) **пари**. **Ослушала са отде иде гласа – дрънкат са** (вм. дрънкали се) **у свекъра ѝ**. **Погледне** (вм. погледнала) **през разстрогите – една камара жалтици, чете си** (вм. четял ги) **ги свекър ѝ**. **Снахата се врџнала назад, че при мъжа си**. Или: **Полека, полека понадигнала се от кацата – кига, що да види!** (вм. що видяла!) ... **Станала, та ошла на реката, навела се над водата и се огледала**. **Шчо да види** (вм. що видяла!) – **жена без коса**.

Фолклорните текстове съвсем не са единственият пример за хаотичната употреба на различни преизказни форми. Ето какво показва и материалът от Захари Стоянов, чиито произведения изобилстват с още такива примери (Стойанов 2008: 28, 39-40, 69, 79, 110, 111, 113, 137): **Не се отправил** той от един път да пътува, **в който случай твърде лесно можеха** (вм. можели) **да го хванат като крадец хората на архимандрита или конашките заптии**. ... **и така, наш Васил Левски се завърнал** **пак в България, в своето родно място, отдето беше излязъл** (вм. бил излязъл) **с такава опасност едвам преди една година време** ... **На 2 януари конвойт пристигнал** **в с. Луковит, гдето е преспал** (вм. гдето преспал), **а оттам потеглили** **за Орхание** ... **Рано пред тъмни зори, когато столицата на старите Асеновци спала** (вм. спяла) **спокойно и само бистрата Янтра била** **господарка на историческата Трапезица** ... **Всички негови другари потвърждават** **едногласно, че никога не го виждали** (вм. не са го виждали) **умислен** ... **който не го е познавал** (вм. не го познавал), **мъчно можел да повярва, че напреде му стои Левски** ... **Над всичките работи на комитетите наблюдаваше** (вм. наблюдавал) **Левски; когато най са се ненадеяли** (вм. не се надеяли), **той е пристигал** (вм. той пристигал) **нощно време да ги ревизира**. **Ако се е намирал** (вм. се намирал) **в Т. Пазарджик, когато е научавал** (вм. научавал), **че някоя опасност заплашва** (вм. заплашвала) **търновския комитет, той се намира** (вм. се намирал) **за два деня в Търново, за да предвари** (вм. за да предварел) **злото**. **Ако работниците са се бояли** (вм. се бояли) **да предприемат някое трудно дело, той се решавал** **сам да извърши това** ... **Васил Левски е умрял** (вм. умрял) **на 35-36 години от своето рождение**. **Той имаше** (вм.

имал) почти среден ръст ... От по-напред ... **бил** много по-снажен и здрав, но отпосле **захванал** малко по малко да изпадва ... **Ракия, вино и тютюн не туряше** (вм. не турял) в устата си ... най-много **е четял** (вм. четял) вестниците на Л. Каравелов, които му **носели** тайните куриери ... А Любен **продължавал** да воюва на публицистичното поле – честно и непорочно. Цели четири години **е бил** (вм. бил) той вестникар, цели четири години **е излизал** (вм. излизал) неговият вестник ...

По много интересен начин преизказва и А. Страшимиров (Страшимиров 2014: 137-139), като при него преобладават формите за сегашно време и преизказните форми със запазен спомагателен глагол:

Създаденото Привременно правителство (от офицери) **заповядва** (вм. заповядало) на войските в цялата страна да положат клетва за вярност към новата власт. На тая заповед **не се поддава** (вм. не се поддал) само пловдивският гарнизон. Това **е** (вм. било) обяснимо: княз Батенберг **е** (вм. бил) героят на Тракия. На 6 септември (само преди една година) той **е рискувал** (вм. рискувал) трона си за делото на румелийци. **Минал** в областта, придружен само от своя адютант. **И е поел** (вм. поел) делото на народа там. Така тракийските войски сега **са били** (вм. били) горещо привързани към него. Запасният генерал Вълчев (жив още), който **е завършил** Военната академия в Петербург и **е служил** с чин капитан в Пловдивския гарнизон при преврата на 9 август, разказва .. Така **е станал** (вм. станал) контрапревратът и в Търново. Стамболов ... **потърсва** (вм. потърсил) по телеграфа от София хората на новото „революционно“ правителство за преговори. На апарата **се е явил** (вм. се явил) Олимпий Панов – другар на Стамболов от Гюргевския комитет. Той **не е участвал** лично в заговора и в детронирането на княз Батенберг, но сега – след станалото – **намира** (вм. намерил), че не може да става вече дума за „връщане“ назад. **И увещавал** в такъв смисъл Стамболов. Хората на преврата в София са били (вм. били) готови на всички отстъпки – **ще предадат** (вм. щели да предадат) отново властта на Петко Каравелов, но княз Батенберг **е трябвало** (вм. трябвало) да бъде пожертван... Стамболов най-после **отстъпил**: **приел** предлаганото от Олимпий Панов. По този случай той **е хвърлил** (вм. хвърлил) своята историческа фраза: „За един арабин няма да изгорим Арабистан“.

В посочения текст има няколко примера, в които се употребява „чист“ перфект или може да се допусне умозаключение, затова при тях в скоби не са посочени алтернативни варианти.

След З. Стоянов и А. Страшимиров ще се даде и илюстративен материал от съвременни автори. Например Я. Янков (Янков 2006: 16-18): **Иван Кунчев и Гина Караиванова са имали** (вм. имали) пет деца: Яна, Васил, Христо, Петър и Мария. Бащата Иван Кунчев **е бил** (вм. бил) преуспяващ бояджия и гайтанджия, но **се разболял, разорил се** напълно и **умрял** на 38-годишна възраст през 1851 г. За да отгледа децата си, майката Гина Кунчева **работила** (вм. работела) като слугиня при богати хора в Карлово. На 60-годишна възраст, след Освобождението, след като вече **е погребала** (вм. погребала или била погребала) три от децата си, ... **тя се самоубива** (вм. се самоубила) На погребението **е присъствала** (вм. присъствала) само обезумялата от скръб дъщеря Яна и две дрипави комшийки, а синът ѝ Петър **се е бил напил** (вм. се напил или се бил напил) до безсъзнание от мъка и въобще не **видял** погребението ... Христо Иванов Кунчев ... **емигрирал** във Влашко, където **станал** хъш, но **заболял** от туберкулоза и **умрял** ... Петър Иванов Кунчев е роден през 1844 г.; **бил е** (вм. бил) хъш във Влашко ... После **е участник** (вм. е участвал или бил участник) в дружините на българското опълчение по време на Руско-терската война, където **е бил** (вм. бил) редник, ... **сражавал се** в боевете при Шипка и Стара Загора ... Тъй като

не само **е бил** (вм. бил) тежко ранен и осакатен с ампутиран десен крак, но и **заболял** от туберкулоза, в края на войната той **се върнал** в Карлово ... Или още: ... Недьо **посъветвал** Кольо да скрият парите, за да не ги ограбят разбойници по пътя. Кольо, по-големият брат на Недьо, **се изсмял** на това предложение. Тогава Недьо **е скрил** (вм. скрил) една част от своите пари и **тръгна** по обратния път за Панагюрище (Желязков 1962: 6-7).

Още примери: Според предание в Голям Манастир **са били** (вм. били) заселени гърци през Средновековието от император Василий II (Лалчев 2010: 19); Цели семейства и фамилии, които **са градили** (вм. градили) своя авторитет, уважение и спокойствие с дълги години упорит труд, **тръгна** към неизвестното. Родният край **останал** далече ... Бежанците от Каваклийския район **са били** (вм. били) настанени в различни краища на северна и централна Гърция (Кълвачев 2013: 42); По време на турското робство турците **разрешавали** на българите да се веселят ... Това **ставало** по време на мъртвия сезон, когато **не можело** да се работи на полето – края на месец февруари и началото на май. Те (българите) **са си изработвали** (вм. си изработвали) и **украсявали** маски, **обличали са** (вм. обличали) стари женски дрехи, на кръста си **са окачвали** (вм. окачвали) звънци, а в ръцете си **са държали** (вм. държали) дървени саби, с които гонели злите духове извън село. Заедно с кукерите **са ходели** (вм. ходели) и маскирани арнаутчета, те **са били** (вм. били) без звънци и **са носели** (вм. носели) дълги тояги. Същите **не са влизали** (вм. не влизали) в домовете, а **са охранявали** (вм. охранявали) кукерите отвън ... Описание на обичая кукери в село Маломирово от Гинка Петрова (Ръкопис).

Накрая отново ще се върнем към диалектите и ще бъдат дадени не отделни примери, а цял текст от село Припек, Джебелско – *Легенда за крепостта Устрен* (Каменова 2010: 96-97): *Тройца брат 'а града градѐа* (вм. градили). *Денем ѝа градѐт* (вм. градили), *вѐчер са тѹра* (вм. турала). *Фѐтили анно старѐче. То им ѝе реклоло*: *Фѐти та сипите п'епел на зем'ѐта – да м' каква дѹрка ша стѐпи – дали чулѐшта, али айванска ... Айшѐмлѹт тугѐва сѹпуват* (вм. сипали) *п'епел. Гѐ са ошилѹли* (вм. ошилили) *сабал'ен, видѐли са* (вм. видели) *чулѐшта дѹрка. И те тугѐва с'ѐннали, расплѐкали се. Реклѹли са* (вм. реклили) – *ам сѐ?... Двѐмана гулѐмине брат 'а мѐтнали чѹп ... Чѐкали са* (вм. чекали), *чѐкали. Дѹйде* (вм. дошъл) *редѹн на мѐлкана н'евѐста. Стѐнала ѝе, измѐла ѝе* (вм. станала, измела). *Имѐла ѝе* (вм. имела) *мѹчко дѐтенце на бѹска. Искѐпала гу ѝе, измѹла гу ѝе, применѹла гу ѝе, нарѐнила гу ѝе* (вм. искѐпала и т. н.) *и позакѐснаѐла ѝе* (вм. позакѐснаѐла). *Фѐта* (вм. фатила), *збѹира* (вм. збрала) *ѝѐденено и п'ѹди* (вм. пошлѐла). *Гѐ ѝе ушѹл* (вм. ушлѐла) – *мѹжѹн ѝе* (вм. бил) *на зградана, навѐл са ѝе* (вм. навел са) *и плѐче* (вм. плачел). *Н'евѐстана вѹрвела, засѹлила са ѝе* (вм. засилила се) ... и т. н.

Посочените примери, взети от лица, живели по различно време и на различни места, както и с различно образование, показват, че Йовковият пример ... *ала сѹм чувал, че смок е пиел млякото им* съвсем не е изолирано явление. Още повече, че примерите от различни български писатели са минали през редактиране преди отпечатването им. Не би било сериозно да се каже, че във всички дадени по-горе изречения има редуване на преизказни и умозаключителни форми само защото ту се изпуска, ту се запазва формата на спомагателния глагол в 3 л.

Не само наличието на ранни преизказни форми в *Чергедските молитви* говори за предтурските, и въобще за предтюркските, предпоставки за развитието на преизказните форми в българския език. Герджиков (2003: 259) е прав, че споменатите молитви от 13.

век са живо свидетелство за развитието на категорията преизказване в българския език. Той показва и примери: *Да не бѣнде родено сѣф сме щеле загина* (= '... всички сме щели да загинем' – тълкуването е по Герджиков); *Да не бѣнде станал горе светот ѿ щѣл би загинал* (= '... светът е щял да бѣде загинал' – тълкуването е по Герджиков, като според него *би* е съкратен инфинитив от *бѣти*).⁹ Герджиков обаче пропуска да обясни, че това са примери за употреба в двучленна кондиционална синтагма – терминът е по Добрев (Добрев 1973), което означава, че първоначално в нея е имало две условни, фактически конюнктивни, форми (*ащѣ ли вистѣ вѣдѣли ... николиже оубо вистѣ ождили_неповинънъиуъ*). И Конески (1966: 169) е забелязал, че в народния език *би*-конструкциите вече се заменят от такива с бъдеще време. Но при показаната тук синтактична структура, чиито вариации, включително с примери от същите молитви, показах на друго място (Илиев 2015: 545-548), положението е доста по-сложно от проста замяна на условно наклонение с бъдеще време: 1. **Синтагма в условно наклонение – синтагма в бъдеще време**: понеже *имат* господство ми велико зло *вчинити* томъзи ... що им *би поѣзавил* Влахобългарски грамоти (Милетич 1896: 48). 2. **Синтагма в условно наклонение – синтагма в бъдеще време в миналото**: аще вбо ... *взималъ* би ... съ ... въ скорѣ того *мимотеци хѣтѣхѣм* памать Евтимий Търновски (Kałużniacki 1901б : 6-7). 3. **Синтагма в сегашно време – синтагма в бъдеще време в миналото**: *фалено ѿ детенто що неска се роди ... да не банде родено сѣф сме щеле загина* Седмотрадски текстове (Милетич 1896б: 226). 4. **Синтагма в условно наклонение – синтагма в аналитичен императив**: и варе кто *са би поквсил* ... тѣ таковааго *да вниет* господъ Влахобългарски текстове (Милетич 1896а: 52). 5. **Синтагма в условно наклонение – синтагма с инфинитив**: и инааже прочаа ... послаше обѣцавающе се ... и *своѣ ѡтдати доуше* (= *да би отъдала) *аще моцно би* Евтимий Търновски (Kałużniacki 1901б : 71). 6. **Синтагма в бъдеще време – синтагма в бъдеще време**: еце же кто *са щет поквсит* ѿ волѣр ... тѣ такови *имат прижти* велико зло Влахобългарски грамоти (Милетич 1896а: 48).

Изхождайки от презумпцията, че фразата *Да не бѣнде родено, сѣф сме щеле загина* първоначално е съдържала два кондиционални елемента, лесно можем да възстановим протомодела като *аще не би било *рождено* (дѣтѣ), вси *вимъ* погинѣли → *да не би било *рождено* (дѣтѣ), вси *виѡмъ* погинѣли. Съхранената в *Чергедските молитви* мизийска

⁹ Харалампиев (Харалампиев 1992: 191-193) също ясно показва, че зараждането на преизказните форми започва още преди идването на османските турци, но то, естествено, става на основата на перфекта. Още в отделни старобългарски паметници се откриват перфектни форми за 3 л. с изпуснат спомагателен глагол и с повече или по-малко доловима преизказна модална семантика: *лазара ... из мрътвѣнѣхъ възставилъ*; *по морѡу ходилъ*; *водѣ въ вино прѣложилъ*. Подобни форми се откриват и в Иван-Александровия сборник и в Бдинския: *мѣсто гдѣ наситилъ христосъ хлѣвъ ѿ людѣи* и др. Но най-много и примери има във Влахобългарските грамоти от 14-15 век: *а вѣе да възимате вамъ ѿкоже се е било възимало* и *в дни господства ми мирчѣ воевода*; и *бил е писалъ прѣво още кесаръ к вам* и др.

форма *бънде*, има чудесен паралел в съвременната гребенска форма *бъди*, която съответства на модалния маркер (*и*) *да е* (= *да*-конструкция). В гребенския говор вместо неопределителното местоимение *кой да е* се използва форма *кой бѣди* (Кочев 1969: 64). Въпросната частица замества *да*-формите и в гребенското вероятно наклонение (дубитатива) – вместо *то ще да е забравило* гребенците казват *ше бѣди зъбрайлу* (Кочев 2015: 111). И конюнктивното по произход *да не би да* често се заменя с *да не е да* в Сливенско и Елховско (= *да*-конструкция): *да не би да си гладен?* → *да не ѝ да си гладен?*

В. Поглед към другите славянски езици

Целта на всички изказани дотук словесни обяснения беше да покаже още веднъж връзката между преизказността и стария конюнктив (във форма на условно наклонение) и да се покаже, че „преизказното” *сиф сме щеле загина* е всъщност наследник на условното, тоест конюнктивното, **вѣси вѣхомъ* погинжли. Но нека се върнем към формите на перфекта в славянските езици. В сърбохърватски пълната форма се употребява задължително при въпрос или при акцентирание на перфектното глаголно действие, но ако подлогът се подразбира или е един и същ в няколко последователни изречения, в перфект енклитиката може да се изпусне: *Посао добио око сто хиљади људи* (Дункова, Лашкова 1994: 104-105). Едно сравнение между руски, където спомагателният глагол е изчезнал във всички лица, и сръбски (по Маройевич 1985: 203-206) ясно показва, че в сръбски в 3 л. употребата на спомагателен глагол варира: 1. **В 1 и 2 л. – със запазен глагол и в руски, и в сръбски:** *Сегодня мы встали очень рано – Данас смо устали врло рано.* 2. **В 3 л. – със запазен глагол в сръбски:** *В квартире раздался звонок – У стану је одјекнуло звонце; Во время войны город был разрушен – За време рата град је био разрушен; В этом году весна наступила рано – Ове године пролеће је рано наступило; Раньше здесь была деревня – Некад је овде било село; Он сегодня был очень рассеян – Он је данас био врло расејан.* 3. **В 3 л. – с изпуснат глагол в сръбски:** *Чашка разбилась – Шоља се разбила; Толпа разошлась – Гомила се растурила; Он разошелся с женой – Он се развео са женом.*

В чешкия претерит (Милева, Трифонова 1994: 274) в 3 л. спомагателният глагол също се изпуска: *psal jsem, psal jsi, psal, psali jsme, psali jste, psali*. Например: *Já jsem to řekl* – но: *Můj bratr to řekl; Мы jsme koupili tyto knihy* – но: *Sestry koupily tyto knihy*. Същото се отнася и за формите на полския претерит (минало време): *pisalem/pisalam, pisalesz, pisal/pisala* (Михалик, Вълчкова 1994: 415). Още по-ясни и нагледни в исторически и сравнителен план стават нещата, когато се приведат примери от по-стари състояния от историята на славянските езици. Като в този откъс от старата полска Библия: *Na początce Bog stworzył niebo i ziemię ... i rozdzielił światłość ode ciem. I nazwał jest światłość dniem ...* Библия на кралица Зофия от 1455 г. – *Bumue* (Гешев, Панайотов 2000: 207). Не само употребата на перфектни форми в 3 л. със запазен или изпуснат спомагателен глагол има паралели в другите славянски езици, но и употребата на емфатични форми с *бил, била, било, били*. Попов (Попов 1967: 28 – по Дурново 1924) пише, че в северните руски говори се срещат форми като *был отъял, пошол был*. Не можах да ползвам направо работата на Дурново, защото посочените страници липсваха, но подобни руски диалектни примери дава и Шапиро: *Два раза была ездила через все поле; Их три брата-то были в Питер ходили* (Шапиро 1953: 161). Такива форми се срещат и в чешки: *Buoh byl rozkázal koráb Noé ...* Томас Щитни – *Поучение* (Гешев, Панайотов 2000: 87); *Paris da jí rúcho zlatohlavné ... kteréžto rúcho jemu byl dal král Priamus* (Гешев, Панайотов 2000: 103). Или в полски: *... bo była usłyszała iż weźrzal*

Bog na swój lud ... Библия на кралица Зофия от 1455 г. – Рум I. 6 (Гешев, Панайотов 2000: 208). В старополския паметник *Kazania gnieźnieńskie* може да се видят и редица емфатични употреби с *był* при запазен спомагателен глагол, например: ... *tedy więc Maryja jest była swego synka porodziła i jest ci ji ona w jasli na trochę siana była położyła* (Майхровски, Радева 1987: 169). Трябва задължително да си зададем въпроса дали в посочените дотук примери (*Bog stworzył niebo i ... nazwał jest światłość dniem; Maryja jest była swego synka porodziła* и т. н.) имаме форми за преизказно наклонение, заместващи го перфектни употреби или пък дори форми на някое новопоявило се „екзотично” наклонение.

В западнославянските езици еловите форми, усилен или не с емфатични форми на глагола 'съм', се използват не само в перфект. В чешки, например (Ueda 1996: 527), се употребяват сегашен и минал кондиционал с много близка семантика, които се различават точно по отсъствието или наличието на емфатично *byl* и вариантите му и което придава различни отсенки в значението на изказването: *Kdubych (byl) řekl víc, byli by nešťastní ještě jiní lidé*. Позовавайки се на близостта между перфектните (далъ ъсмь) и условните (далъ вимь) форми, което се изтъква от Добрев (Добрев 1973 – вж. по-горе), както и на факта, че по употреба на емфатичното *byl* и вариантите му чешкият кондиционал формално наподобява употребата на българските преизказни емфатични форми, ще намерим още едно основание за твърдението на Романски, Бешевлиев или Конески, че преизказните форми всъщност са само вариации в употребата на перфекта!

4. ПРЕИЗКАЗВАНЕ С ЕЛОВИ ПРИЧАСТИЯ И ПРЕИЗКАЗВАНЕ С ДА-КОНСТРУКЦИИ

Отново ще се върнем към забележката на Попов (Попов 1967: 26-27), че двете най-стари и най-сигурни източници за историята на българските преизказни форми са влахобългарските грамоти и народните приказки. И по-рано е било отбелязвано (Ницолова 2008: 386), че в народните песни (но съвсем не само там – б. м. – Ив. Ил.) формите на индикатива и ренаратива често се използват безразборно: *Като ги Янка видяла, / отри си Янка сълзите ...* Редуване при преизказване може да има и между отделните времена на индикатива, например на презентата и аориста (Мутафчиев 1976: 258): *Не минава много време и веригите се скриват – билото на хълма пречеше да се виждат* Й. Йовков. Освен това, паралелно с аорист от изявително и преизказно наклонение и със сегашно историческо време, може да се употребява и т. нар. повествователен императив (Ницолова 1976б: 392): *Кат' видяа туй, тий тугис бягай* Шумен. Тук обаче вниманието ще бъде насочено към едно друго редуване на класическите преизказни елови форми и отново на да-форми (също с преизказно значение), аналогично на конкуренцията между елови и да-форми при конюнктива. Явлението и по-рано е било обект на внимание (Ницолова 1976б: 394), но е обяснявано по друг начин – като употреба на глаголни форми от свършен вид за предаване на еднократно действие: *Бе оня ... да вземе да застреля дъщерята на Сарандовица, че след това пък убил и себе си* Й. Йовков; ... *а те, просяците му ниедни, да вземат да потопят котката вътре, та да станела червена* Чудомир. Всъщност тук, както показва и редуването на да-форми с елови преизказни – *оня да вземе да застреля дъщерята* (= *оня взел, та застрелял дъщерята) – след това пък убил и себе си, отново се наблюдава съвпадане на функциите на преизказните елови форми и на да-формите, които са заменили старите конюнктивни форми, а после по аналогия на старата конкуренция между двете категории започват се конкурират с преизказните форми и извън конюнктивната семантика. В българските диалекти се наблюдава

изобилие от употреба на *да*-конструкция вместо преизказни форми: ... *дечинки, раждани пу пѣт', устанѣ пу бѣлкѣнт ... сѣчките ъс нѣжеве дѣ измѣшкѣт (турците)* (Бояджиев 1971: 112) = *сѣчките измѣшкѣли (турците)*; *Индѣ мумчѣ дѣ мѣни удзѣди, дѣ пудѣгни* (= *минало отзад и повдигнало*) *на умр'алия глѣватъ ... Маломирово, Елховско (Собствена информация); Илѣ дѣ видѣши ... кѣчиту кѣ нѣпрѣило – дѣ зѣми дѣ издѣ* (= *взело, та изяло*) *сѣчкуту мл'ѣку ... с. Гецово, Разградско (Собствена информация); ... идѣн ергѣн, Гѣрчу, дѣ зѣми дѣ си ѣрѣсъ* (= *взел, та харесал*) *Мѣтъ ут Гѣрнѣтъ мѣхлѣ Пак там;*¹⁰ *Дѣ ѣмѣ, вид'ѣ ли Рѣкѣицѣ – индѣ мумчѣ ут Сѣрневец дѣ ѣ блѣснѣ, чи си исчѣпи рѣкѣтъ; т'ѣ бѣлкѣ ли бѣши тугѣнкѣ, мѣши мѣи бѣши, мѣмѣ, мѣи, штѣту т'ѣ ѣртѣ ги бѣи тѣм сѣс бѣстѣн'ѣ и тѣм индѣ дѣ ѣ блѣсни* (= *я блѣснало*) ... Пѣстрово, Старозагорско (формата *дѣ ѣ блѣснѣ* ще бѣде коментирана по-нататѣк). По-ранна или по-късна разновидност на преизказването с *да*-конструкция се наблюдава във Войнягово, Карловско, където *да* въобще се изпуска (Ралев 1977: 83): *Виднѣши чѣчооту мумчѣ нѣслу гувѣѣтъ ф учѣстукѣт. Утишѣдл пѣдѣринѣт. Мумчѣту пубѣгнѣлу. Тѣи прѣпни слѣд нѣгу, фѣни гу и гу завидѣ ф упитинѣтъ. Прѣтѣтъ ѣбѣр нѣ бѣштѣ му, тѣи ѣди, чи плѣти глѣбѣтъ, тѣ пѣснѣт мумчѣту. Или: Турците чѣкале оѣе ѣто чѣкале, на току еднаж зѣмат, та разбият калѣто* (БНТБПА 1963: 52).

В посочените малко по-горе примери *да*-конструкцията, с която се изразява преизказване, също е пряк наследник на стария конюнктив и на неговата разновидност – условното наклонение. Доказателство за това са относителните изречения от типа *Тѣрся чѣвек, който да ми помогне*. В такива изречения модалният елемент *да*, следван от индикативна глаголна форма (за този и другите относително-модални елементи, както и за допълнителна библиография по въпроса, вж. Илиев 2012: 366) най-вероятно е заменил предишна условна конструкция (← **Тѣрся чѣвек, който да би ми помогнал*) – твърдението се подкрепя и от хипотетичността на действието тук. Освен след относителни местоимения, изразяващи хипотетичен извършител на някакво действие, модалният елемент *да* често се среща след относителни наречия за време от типа *когато да, дордето да, докато да*, и отново при преизказване, в конкуренция с традиционните преизказни форми: *И наѣе бугаре, кога да си предадат царството, и они така се биле усилиле ... А знаѣши ли ѣо е мука било додека да се направи? ... кога да влезнат тука турците, у нашѣто корѣто, на три мѣста са се биле ... А дури тѣя да фѣрлит на говѣдата рана, дури да сторит тѣа-она, ѣчо ѣ повѣляле, тѣе на софрата е извѣчерале ...* (БНТНПЛ 1963: 52, 72). И отново чудесен пример за сравнение, в който се е запазило и елово причастие: *Докато наемателите да разберели какѣа е работата, жѣтѣто ѣяло да бѣде продадено* (Демина 1959: 330). Тук предшестващото конюнктивно-условно изречение е прозрачно: **Докато наемателите да бѣха разбрали какѣа е работата ...* Освен след относителни местоимения и наречия индикативната *да*-конструкция с ренаративно значение се пази и в някои фразеологични изрази от сорта на *дим да го няма* или *ѣо да види*, също редуващи се с традиционни преизказни форми: *Турците чѣкале оѣе ѣто чѣкале, на току еднаж зѣмат, та разбият калѣто. Кога влезнале, ѣо да видат? ... чѣрбаджиите отишле над пропастта и ѣо да видѣт ... Полека, полека понадигнала се от каѣтата – кѣга, ѣо да види! ... Станала, та ошла на реката, навѣла се над водата и се огледала. ѣо да види – жѣна без коса ... Бабата се искубла из рѣкѣте ю, та ... дим да ю нема ...* (БНТБПА 1963: 52, 92, 98, 99, 59).

¹⁰ Аудиото сѣс записа, от който е този пример, може да се чуе в интернет на адрес: <https://www.youtube.com/watch?v=TOTfqr9vjCk> (или [youtube.com](https://www.youtube.com) → Българска диалектология - Сеново и Гецово, Разградско).

5. ЗА ИНВАЗИЯТА НА ДА-ФОРМИТЕ В ДРУГИ СИНТАКТИЧНИ ПОЗИЦИИ

Разпространението на да-конструкциите в българския език не спира с навлизането им на мястото на старите конюнктивни и на новите преизказни форми. В началото на статията бе споменато за изместването на формите на т. нар. условно наклонение, всъщност конюнктивен подвид, от да-форми: ... *ако би да се открият работите* (← *ако биха се открили работите*). Тук ще бъдат изброени още няколко такива случая.

А. Вместо перфект или в перфект

За пореден път ще се върнем към изказаната от Добрев (Добрев 1973: 5-8) хипотеза, че смисълът на перфекта е в емоционалния отглас на говорещия по повод на минало събитие, което се пази и в съвременния български език (вж. Ницолова 2008: 296): *Аз съм работил и съм се потил в Балкана ... и съм лял кръв*. При противопоставяне, съчетано с емоционалност (**нещо, което не е изтъквано досега**), посоченото изречение лесно може да бъде заменено от да-конструкция: **Аз да работя и да се потя в Балкана, а той ...!*

Многократно цитираната дотук Ницолова (Ницолова 1976б: 393) отбелязва за подобни примери, че се използват, когато глаголът е от несвършен вид, действието е дълготраещо – в определен интервал, или е многократно, повтарящо се: *Аз да те храня тебе ... , а само спиш* Й. Йовков (= **Аз съм те хранил толкова време ... – б. м. – Ив. Ил.*); *Да криеш и от мен, та сега от други да се науча!* Т. Г. Влайков (= **Крил си и от мен ...!*); *Аз да му правя попара всеки ден и млин да му точа, а той да ми стои като пукал насреца Чудомир* (= **Аз съм му правил попара ... , а той ми е застанал като пукал насреца!*). Тук може да се отнесе и този пример (Ницолова 1976б: 394): *Да реша аз оная трудна задача ... , а пък тая толкова лека да я оставя недовършена ...* Т. Г. Влайков (= **Решил съм аз оная трудна задача ... , а пък тая ... съм я оставил недовършена!*). Елементът *да* може да се вмъква и в самата перфектна фраза, както става в този пример: *Може би да е говорила с вас* М. Д. – Кърджали. Един диалектен пример от Гецово, Разградско подсказва, че явлението в някои случаи може да е резултат от контаминация: *Тѐ тугѧс ни сѧ кѧт сигѧ дѧ съ хѧдили пу зѧведѧнийѧ*. Това е същото като: 1. *Те тогас не са ходили по заведения като сега*. 2. *Те тогас не са били като сега – да ходят по заведения*.

Б. В аористна или имперфектна фраза

Чаушева (Chausheva 2015: 11) отрича за книжовния български език съществуването на форми от типа **може би да стана* срещу правилното *Може би е станал, не е в леглото*, на които съответства гръцкото аористно *ἴσως να σπικόθηκε*. Но в разговорния български език такива форми все пак се срещат: *Кой беше с нас тогава? Трябва да беше Десито*. Я. С. – Кърджали; *Т'а мѧж дѧ умр'а* Маломирово, Елховско; *Кѧ утѧи дѧ лѧгнѧ при тѧйѧ турѧчин?* Маломирово, Елховско; *Дѧ ѧмѧ, вид'ѧ ли Рѧкѧщиѧ – инѧ мумѧчѧ ут Сѧрневеѧ дѧ ѧѧ блѧснѧ, чи си исѧѧпи рѧкѧтъ* Пѧстрово, Старозагорско. Чудесен пример, в който елементът *да* вероятно първоначално е стоял непосредствено след темпоралния съюз, ни дава и Захари Стоянов (Стойнов 1983б: 37): *В тая епоха именно нашето отечество беше нападнато от хищните черкезки банди, които наашите братя руси ни бяха изпратили, като че турските капасѧзи да бяха малко*. Или: *Кѧд да му сѧ дѧмаше нему?* (Младенов 1993: 100).

В. Вместо минало предварително време

Дори и тук *да*-конструкцията прави опити да измести старата елова конструкция: *Ако не беше той да събуди най-рано заспалите духове, то ние не щяхме да имаме Априлско въстание* (Стоянов 2008: 118) = **Ако той не беше събудил ...; Дивуту пръси тр'ава дъ съ провир'ава (за трихинелоза), аку б'ах дъ гу провир'авам, дусига шт'ахъ дъ мъ фанът стд пъти (горските) М. Б. – Дунавци, Казанлъшко (= *ако бях го проверявал ...).*

6. ИЗВОДИ

Недоразвитите новобългарски преизказни форми, произлезли от перфектните и употребявани със или без спомагателен глагол в 3 лице (... *ала съм чувал, че смок е сучел млякото им/ ала съм чувал, че смок сучел млякото им*), и старобългарският конюнктив (и вид, възше и молиша **да ви пръшелъ** отъ пръдълъ ихъ), който на определен етап се измества от близкия до него перфект (и такози ви врисветъ господство ми **яко да са сте варвале** ...), имат общи корени. Не може да се изследва същността на преизказните форми или на конюнктива, без да се прилага комплексен подход и без да се съпоставя исторически, сравнителен и диалектен материал. Мнението, че съществуват преизказни и умозаключителни форми, които се различават по наличието или отсъствието на спомагателен глагол в 3 л., е до голяма степен изкуствено наложено и не важи за разговорния език и диалектите. Ползвайки инерцията от изместването на конюнктива, българските *да*-форми проявяват тенденция да се разпростират и в новопоявилата се категория на преизказването, както и в други глаголни категории. Тук се показва, че българските преизказни форми имат аналогични славянски паралели, предхождат османотурското влияние и липсват в българския говор на двуезични селища като Тихомир, Крумовградско, като появата им е свързана с типично славянски феномен – с конюнктива, а не с турските преизказни конструкции.

СЪКРАЩЕНИЯ

БНТ – Българско народно творчество;
 БНТБПА – Българско народно творчество. Битови приказки и анекдоти;
 БНТНПЛ – Българско народно творчество. Народни предания и легенди;
 ПСФЙБ – *Похвално слово за Филотея* от Йоасаф Бдински;
 РБЕ – Речник на българския език;
 СБПХКМСЛ – Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова 2001: *Алексова, Кр.* Значение и граматическа същност на българския адмиратив. В: *Обучението по български език в началото на XXI век* (в памет на доц. д-р Стайко Кабасанов). Част I. Български език. Смолян.

- Андрейчин 1978: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София.
- Байрямова-Атанасова 2000: *Байрямова-Атанасова, Д.* Факийският говор (Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен *доктор*). София.
- Бех 1951: *Bech, G.* Zur Syntax des tschechischen Konjunktivs mit einem Anhang über den russischen Konjunktiv. В: *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*. VII.
- Бешевлиев 1928: *Бешевлиев, В.* Към въпроса за т. н. *адмиратив* в българския език. В: *Македонски преглед*. 1.
- Бояджиев 1971: *Бояджиев, Т.* Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. 6.
- Бройер 1957: *Bräuer, H.* Untersuchungen zum Konjunktiv im Altkirchenslavischen und im Altrussischen. Teil I. Die final- und abhängigen Heischesätze. Wiesbaden.
- БНТ 1961: *Българско народно творчество. Том първи. Юнашки песни.* София.
- БНТБПА 1963: *Българско народно творчество. Том 10. Битови приказки и анекдоти.* София.
- БНТНПЛ 1963: *Българско народно творчество. Том 11. Народни предания и легенди.* София.
- Вакарелски 1935: *Вакарелски, Хр.* Забулване на невестата (из сватбените обичаи у българите). В: *Известия на българското географско дружество. Кн. III.*
- Гард 1961: *Garde, P.* Le conditionnel en vieux slave dans les propositions finales et complétives. В: *Revue des études slaves*. 39, 1-4.
- Георгиев 1991: *Георгиев, Ст.* Българска морфология. Велико Търново.
- Герджиков 2003: *Герджиков, Г.* Преизказването на глаголното действие в българския език. София.
- Гешев, Панайотов 2000: *Гешев, В., В. Панайотов, Ив. Буюклиев.* История на славянските езици (Очерци с текстове). Том 1. Западни славяни. София.
- Грицкат 1954: *Грицкат, Ир.* О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику и сродним синтаксичким појавама. Београд.
- Гълъбов 1965: *Гълъбов, Л.* Говорът на с. Доброславци, Софийско. В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. 2.
- Давидов 1993: *Давидов, А.* Условно наклонение. В: *Грамматика на старобългарския език.* София.
- Дъомина 1959: *Демина, Е.* Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва.
- Деянова 1970: *Деянова, М.* История на сложните минали времена в български, сърбохърватски и словенски език. София.
- Деянова 1985: *Деянова, М.* Подчинени изречения със съюз *da* в съвременния словенски книжовен език (в сравнение с български). София.
- Добрев 1973: *Добрев, Ив.* Произход и значение на старобългарския перфект. В: *Известия на Института за български език*. 12.
- Друмев 1896: *Друмев, К.* Клетви и благословии от Царибродско и Пиротско. В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (Книжовен отдел)*. София. 13.
- Дункова, Лашкова 1994: *Дункова, Т., Л. Лашкова, Р. Михалик, И. Ангелова.* Сърбохърватски език. В: *Славянски езици. Граматични очерци*. София.
- Желязков 1962: *Желязков, Ив.* Говорът на с. Маломирово (Дипломна работа). София.
- Заимов, Капалдо 1982: *Заимов, Й., М. Капалдо.* Супрасълски или Ретков сборник. Т. 1, 2. София.
- Илиев 2012: *Илиев, Ив.* Теория на относителността. Българските относителни местоимения – произход и развой. Пловдив.

- Илиев 2013а: *Илиев, Ив.* Болгарский конъюнктив в синхронном и диахронном аспектах. В: Балканско езиковедие. 1.
- Илиев 2013б: *Илиев, Ив.* За конкуренцията между конюнктива, инфинитива и да-конструкцията. В: Известия на НЦ *Св. Дазий Доростолски*. 5. Русе.
- Илиев 2013в: *Илиев, Ив.* Стереотипы мышления и альтернативы конюнктиву. В: Language and Intercultural Communication. Kazakh National University after Al-Farabi / Язык и межкультурная коммуникация. Алматы.
- Илиев 2014: *Илиев, Ив.* Стереотипът на мислене и алтернативите на конюнктива. В: Юбилейна международна научна конференция *50 години Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“*. 1963-2013. Секция Филологически факултет. Велико Търново.
- Илиев 2015: *Илиев, Ив.* Конюнктивните употреби в среднобългарските текстове и произведения от 14-15 век. В: Търновската държава на духа. Десети юбилеен международен симпозиум *Търновска книжовна школа*. Велико Търново.
- Илиев, Георгиева 2015: *Илиев, Ив, М. Георгиева.* Говорът на село Лозенградци от Източните Родопи – морфологични особености. В: Юбилейна научна конференция *Филологията – класическа и нова*. София. 03. 04. 2015 г. (Под печат).
- Илиев, Хенцелман 2015: *Илиев, Ив. Г., М. Хенцелман.* Особенности на говора в с. Маломирово, Елховско. В: Съвременните измерения на едно научно прозрение. Доклади от Международната конференция в чест на 150-тата годишнина от рождението на Ватрослав Облак (1864-1896). София.
- Илиева 2012: *Илиева Л.* Българският народен поетически език. София.
- Кабасанов 1963: *Кабасанов, С.* Един старинен български говор – тихомирският говор. София.
- Калужняцки 1901а: *Kalužniacki, E.* Aus der Panegyrischen Literatur der Südslaven. Wien.
- Калужняцки 1901б: *Kalužniacki, E.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393). Wien.
- Каменова 2010: *Каменова, Л.* Автентични разкази от село Припек. В: Село Припек. Минало и настояще (съст. К. Николова). София.
- Кокас 2004: *Κοκκας, Ν.* Uchem so Romátsko. Μαθηματα πομακικης γλωσσας. Τευχος Β. Ξανθη.
- Конески 1966: *Конески, Б.* Историја македонског језика. Београд & Скопје.
- Конески 1981: *Конески, Б.* Граматика на македонскиот јазик. Скопје.
- Кочев 1969: *Кочев, Ив.* Гребенският говор в Силистренско. В: Трудове по българска диалектология. 5.
- Кочев 2015: *Кочев, Ив.* Съвременна ребалканизация на славистични процеси в българския език (Има ли бъдеще балканското езиковедие като наука?). В: Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, насоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност *Славянска филология. Благоевград*. Благоевград.
- Куев 1981: *Куев, К.* Иван-Александровият сборник от 1348 г. София.
- Куцаров 1984: *Куцаров, Ив.* Преизказването в българския език. София.
- Куцаров 1994: *Куцаров, Ив.* Едно екзотично наклонение на българския глагол. София.
- Куцаров 1999: *Куцаров, Ив.* Морфология. В: Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. Съвременен български език. Фонетика, лексикология, словообразуване, морфология, синтаксис. София.
- Кълвачев 2013: *Кълвачев, В.* Страдания, мъка и спомени. Хасково.
- Кънчев 1968: *Кънчев, Ив.* Говорът на село Смолско, Пирдопско. В: Българска диалектология. Проучвания и материали. 4.

- Лалева 2004: *Лалева, Т.* Севастияновият сборник в българската ръкописна традиция. София.
- Лалчев 2010: *Лалчев, Д.* Местните имена в Тополовградско (Сакарски регион). Етимология, структурни модели, семантика. Принос към историческото езикознание на Югоизточна България. Велико Търново.
- Лилов 1969: *Лилов, М.* Употреба на подчинителни съюзи в българските диалекти. В: Известия на Института за български език. София. 18.
- Майхровски, Радева 1987: *Майхровски, Й., С. Радева.* Историческа граматика на полския език. Ч. 1. София.
- Маройевич 1985: *Маројевић, Р., М. Маројевић, В. Можсајева.* Основни руско-српскохрватски речник. Москва & Београд.
- Маслов 1956: *Маслов, Ю.* К вопросу о системе форм пересказывательного наклонения. В: Сборник в чест на академик Александър Теодоров-Балан. София.
- Маслов 1982: *Маслов, Ю.* Граматика на българския език. Наука и изкуство. София.
- Милева 1994: *Милева, В., Й. Трифонова.* Чешки език. В: Славянски езици. Граматични очерци. София.
- Милетич 1896а: *Милетич, Л.* Нови влахо-български грамоти от Брашов. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София. 13.
- Милетич 1896б: *Милетич, Л.* Седмиградските българи. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. 13.
- Милетич 1912: *Милетич, Л.* Павликянското наречие. В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. Дял историко-филологичен и фолклорен. 26.
- Мирчева 2006: *Мирчева, Е.* Германов сборник от 1358/1359 г. Изследване и издаване на текста. София.
- Михалик, Вълчкова 1994: *Михалик, Р., Н. Вълчкова.* Полски език. В: Славянски езици. Граматични очерци. София.
- Младенов 1985: *Младенов, М.* Характеристика на капанския говор. В: Капанци. Бит и култура на старото българско население в Североизточна България. Етнографски и езикови проучвания. София.
- Младенов 1993: *Младенов, М.* Българските говори в Румъния. София.
- Мутафчиев 1976: *Мутафчиев, Р.* Системата на глаголните времена в разказ за минали събития. В: Пашов, П., Р. Ницолова. Помагало по българска морфология. Глагол. София.
- Ницолова 1976а: *Ницолова, Р.* Българският глагол (Обзор). В: Пашов, П., Р. Ницолова. Помагало по българска морфология. Глагол. София.
- Ницолова 1976б: *Ницолова, Р.* Към въпроса за транспозицията на императива в български и в другите славянски езици. В: Пашов, П., Р. Ницолова. Помагало по българска морфология. Глагол. София.
- Ницолова 1981: *Ницолова, Р.* Бележки за някои описателни форми със заповедно значение. В: Българистични изследвания. Първи българо-скандинавски симпозиум. София.
- Ницолова 1984: *Ницолова, Р.* Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София.
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София.
- Попов 1967: *Попов, К.* Нови данни за произхода на преизказните глаголни форми в българския език. Език и литература. 6.
- Ралев 1977: *Ралев, Л.* Говорът на село Войнягово, Карловско. В: Българска диалектология. Проучвания и материали. 8.
- РБЕ 1977: Речник на българския език. Т. 1. А-Б. София.

- РБЕ 1981: Речник на българския език. Том III. София.
- Романски 1926: *Романски, Ст. Gustav Weigand. Der Admirativ im Bulgarischen. Balkan – Archiv. Fortsetzung des Jahresberichtes des Institut für rumänische Sprache. I. Band. Leipzig. 1925, 150-152. В: Македонски преглед. 3.*
- Русская грамматика 1982: Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. Москва.
- СБПХКМСЛ 1988: Среднеболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах. София.
- Стоянов 1983а: *Стоянов, З. Съчинения в три тома. Т. 1. Записки по българските въстания. София.*
- Стоянов 1983б: *Стоянов, З. Съчинения в три тома. Т. 2. Биографии. Четите в България. София.*
- Стоянов 2008: *Стоянов, З. Съчинения в седем тома. Т. 3. Исторически трудове. София.*
- Страшимиров 2014: *Страшимиров, А. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. София.*
- Теодоров-Балан 1957: *Теодоров-Балан, Ал. Четвърто наклонение. В: Български език. 4.*
- Тодоров 1936: *Тодоров, Цв. Северозападните български говори. В: Сборник за народни умотворения и народопис. XLI.*
- Тончева, Илиев 2011: *Тончева, Хр., Ив. Илиев. Към описанието на говора в село Припек, Джебелско. В: Традиции и приемственост. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи. Т. II. Езиковедие и педагогика. Велико Търново.*
- Тончев, Илиев – Под печат: *Тончева, Хр., Ив. Г. Илиев. Говорът на село Припек, Джебелско.*
- Трифонов 1912: *Трифонов, Ю. Съединение на бих с причастие на -л в новобългарския език В: Сборник в чест на професор Л. Милетич по случай на 25-годишната му книжовна дейност. София.*
- Уеда 1996: *Ueda, M. Mood Selection in Czech and Russian if-then Constructions. В: Language Sciences. 18.*
- Харалампиев 1992: *Харалампиев, Ив. История на българския език. Велико Търново.*
- Христова 2012: *Христова, Е. „Романските” и славянските модели за изразяване на перфекта в границите на един западнобългарски диалект (Голо Бърдо, Албания). В: Македонски преглед. 1.*
- Чакърова 2008: *Чакърова, К. Повелителните да-конструкции в съвременния български език и проблемът за „българския конюнктив”. В: Славистика. III. В чест на XIV международен славистичен конгрес. Охрид. 2008. УИ Паусий Хилендарски. Пловдив.*
- Чарнецки 1977: *Czarnecki, T. Der Konjunktiv im Deutschen und Polnischen. Versuch einer Konfrontation. Warszawa.*
- Чаушева 2015: *Chausheva, E. The Perfect in Bulgarian and Modern Greek. В: Orbis Linguarum/Езиков свят. 1.*
- Шапиро 1953: *Шапиро, А. Очерки по синтаксису русских народных говоров. Строение предложения. Москва.*
- Цонев 1937: *Цонев, Б. История на българския език. Т. 3. София.*
- Ягич 1960: *Ягич, В. Мариинское четвероевангелие. Грац.*
- Янков 2006: *Янков, Я. Българският тероризъм. ИК Огледало.*